

## İLBER ORTAYLI - İMPARATORLUĞUN EN UZUN YÜZYILI

### Giriş

19. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin en büyük meydan okumalarla yüzleştiği ve geniş çaplı reformlar yapmaya çalıştığı bir dönemdir. Bu yüzyıl, Napolyon Savaşları'ndan 1914'te I. Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar süren bir zaman diliminde, imparatorluğun geniş coğrafi sınırlarını korumaya çalıştığı, ancak bir dizi savaş ve isyanla zayıfladığı dönemdir. Bu asırda Rusya, İngiltere, Fransa ve Avusturya gibi büyük güçlerle sürekli savaşlar yaşandı, bu da devletin askeri ve mali kaynaklarını büyük ölçüde zorladı. Bir anlamda yüzyıllara dayanan hakimiyete rağmen Balkanlar, Kuzey Afrika ve Orta Doğu'daki toprak kayıpları, imparatorluğun çözülme sürecinin habercisiydi (Yazıcı, 2019). Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) fermanları, Osmanlı yönetiminde önemli reformlar getirerek, Batı tipi idari, askeri ve hukuki düzenlemelerin temelini attı. Ancak bu reformlar, genellikle Batılı güçlerin baskısıyla yapılmış ve toplumda geniş bir kabul görmemiştir. 19. yüzyıl boyunca Osmanlı'nın dış borçları artmış ve imparatorluk giderek dışa bağımlı bir hale gelmiştir. 1908'de gerçekleşen Jön Türk Devrimi ise bu sürecin en önemli dönüm noktalarından biri olmuş, imparatorluğun modernleşme çabalarını hızlandırmış ancak aynı zamanda iç karışıklıkları derinleştirmiştir (Karpaz, 2006).

Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyılda "Hasta Adam" olarak nitelendirilen bir devlet haline gelmiştir. Avrupa'daki büyük güçlerin Osmanlı üzerindeki baskıları artmış, diplomasi sahasında zayıf düşmüştür (McMeeke, 2019). İç isyanlar, özellikle Yunan İsyanı (1821-1829) ve Sırp İsyanı, Osmanlı'nın hem askeri gücünü hem de idari yapısını zayıflattı. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin merkeziyetçi politikaları, merkezi hükümet ile taşra yönetimleri arasındaki ilişkileri daha da karmaşık hale getirdi. Siyasi istikrarsızlık, Sultan II. Mahmud'un başlattığı reform hareketleri ile kısmen toparlanmaya çalışılsa da devletin eski gücünü toparlaması mümkün olmadı. Yüzyılın sonuna gelindiğinde, II. Abdülhamid dönemi (1878-1908) ile devlet merkeziyetçi ve otoriter bir yapıya büründü (Hanioğlu, 2006), ancak Batılı güçlerin baskısı daha da arttı. Bu süreçler Osmanlı devletinde modernleşmeyi zorunlu hale getirmişti.

19. yüzyıl, Osmanlı toplumu için köklü sosyolojik değişikliklerin yaşandığı bir dönemdir. Sanayileşme ve modernleşme süreçlerinin imparatorluğa yavaş yavaş girmesiyle birlikte, toplumun yapısında önemli değişimler görülmüştür. Özellikle köylü sınıfı ile kentli burjuva sınıfı arasındaki farklar derinleşmiş, sosyal tabakalar arasındaki uçurum artmıştır. Modern eğitim kurumlarının açılması, medrese eğitiminin yanı sıra Batı tarzı okulların yaygınlaşması, aydın bir sınıfın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak bu değişimler Osmanlı toplumu için kolay kabul edilemedi ve reformlara yönelik bir direnç oluştu. Aynı zamanda milliyetçilik

---

<sup>1</sup> Özcan Güngör (Prof. Dr). AYBÜ, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri (Din Sosyolojisi) Anabilim Dalı | ozcangungor@yahoo.com | <https://orcid.org/0000-0002-0775-023X>

akımları bu dönemde Osmanlı sınırları içinde yaşayan farklı etnik grupların bağımsızlık taleplerini artırdı. Balkanlardaki Slav milliyetçiliği ve Arap milliyetçiliği gibi akımlar, imparatorlukta büyük etnik gerilimlere yol açtı.

Dini açıdan 19. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin İslam'ı birleştirici bir güç olarak kullanmaya çalıştığı bir dönemdi. Halifelik makamı, II. Abdülhamid döneminde merkezi bir unsur haline geldi. Abdülhamid, İslamcılık politikasını benimsedi ve imparatorluğu bir İslam birliği etrafında tutmaya çalıştı (Yazıcı, 2019). Ancak, bir yandan modernleşme çabalarıyla sekülerleşme<sup>2</sup> eğilimleri ortaya çıkarken, diğer yandan geleneksel dini yapılar, reformlara karşı direniş gösterdi. Tanzimat Dönemi'ndeki reformlar, gayrimüslim tebaaya daha fazla haklar tanıdı, bu da Müslüman topluluklar arasında huzursuzluk yarattı. Ayrıca Batı etkisiyle laiklik düşünceleri toplum içinde tartışılmaya başlandı, bu da Osmanlı'nın dini kimliği üzerinde derin bir tartışma başlattı.

Kitabın arka kapağında<sup>3</sup> da değinildiği gibi, *“Günümüz Türkiye’sinin sorunlarını ve dinamiklerini kavramak, ülkenin dünya konjonktüründeki yerini olanca açıklığıyla görebilmek için başvurulabilecek en vazgeçilmez kaynak, 19. Yüzyıl’da Osmanlı İmparatorluğu’nun yaşadığı serüvendir.”*

İşte bu çalışmada “en uzun yüzyıl” olarak adlandırılan bu süreci Ortaylı'nın isimlendirmesi ve değerlendirmesi konu edinilmiştir. Çalışmanın amacı ise Ortaylı'nın bu tarihsel bakış açısını yine kendi zaviyesinden değerlendirerek bu kavrama yüklediği anlamın siyasi, kültürel, sosyolojik ve dini boyutlarını tartışmaktır.

### 1. İlber Ortaylı'nın Sosyo-Biyografisi

İlber Ortaylı, 21 Mayıs 1947'de Avusturya'nın Bregenz kentinde dünyaya geldi. Ailesi Kırım Tatarı kökenli olan Ortaylı, tarihsel ve entelektüel derinliği olan bir ortamda büyüdü. Annesi Şefika Ortaylı, Stalingrad'da Rus Dili ve Edebiyatı eğitimi almış ve Türkiye'ye göç ettikten sonra Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde yıllarca Rus Dili ve Edebiyatı hocalığı yapmıştır. Babası Kemal Ortaylı ise Kırım doğumlu olup, uçak mühendisidir ve Türkçeye Kırım tarihi ve Tatarlar üzerine eserler kazandırmıştır. Ortaylı, bu çok dilli ve kültürlü aile ortamında Almanca, Rusça ve Türkçe dillerini öğrenmiş, bu dil becerileri onun ilerleyen akademik kariyerinde de önemli bir rol oynamıştır. Enver, Emeldar ve Nuriye adında üç kardeşi bulunmaktadır.

**Eğitim Hayatı:** İlber Ortaylı'nın eğitim yolculuğu oldukça etkileyici bir şekilde başlamıştır. İlk ve ortaöğrenimini İstanbul'da Avusturya Lisesi'nde tamamlamış, 1965

<sup>2</sup> Kavramın sosyolojik boyut ve anlamları hakkında geniş okumalar için bkz. Güngör, 2023

<sup>3</sup> Bu çalışmadaki kavramın kullanıldığı kitap Hil Yayınları tarafından 1987'de yayınlanan İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı adlı çalışmadır. Kitap sonuç kısmıyla birlikte 8 bölümden oluşuyor. Bunlar sırasıyla; “Alemdar Sultan Mahmud ve Kavalalı”, “Osmanlı Uluslarının Yeniçağı”, “Osmanlı Tarihinde Babilî Asrı”, “Aydın Mutlakiyet ve Merkezîyetçi Reformlar”, “Laik Hukuk ve Eğitim Gelişimi”, “Reformcuların Çıkması”, “Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumu” ve “Sonuç”.

yılında ise Ankara Atatürk Lisesi'nden mezun olmuştur. Akademik yaşamının temelini atan Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde Tarih Bölümü'nü bitiren Ortaylı, burada dönemin önemli akademisyenlerinden Halil İncelik, Şerif Mardin, Mümtaz Soysal, İlhan Tekeli ve Mübeccel Kıray gibi isimlerin öğrencisi olmuştur. Tarih disiplini üzerine derinlemesine bilgi edindiği bu dönemde, sınıf arkadaşları arasında da tarihçi Zafer Toprak ve Mehmet Ali Kılıçbay gibi önemli isimler yer almıştır. Viyana Üniversitesi'nde Slavistik ve Orientalistik üzerine eğitim görmüş, yüksek lisans çalışmalarını ise Chicago Üniversitesi'nde Halil İncelik danışmanlığında tamamlamıştır.

1974 yılında, “Tanzimat Sonrası Mahalli İdareler” adlı teziyle Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde doktora unvanını alan Ortaylı, kariyerine hızla yükselmiştir. 1979 yılında “Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu” adlı eseriyle doçent unvanını almış, bu süreçte özellikle Osmanlı modernleşme tarihi üzerine kapsamlı çalışmalar yapmıştır.

**Akademik Kariyeri ve Çalışmaları:** İlber Ortaylı, akademik kariyeri boyunca Türkiye ve dünya tarihine önemli katkılar sağlamıştır. 1982 yılında Türkiye'de üniversitelere uygulanan siyasi yaptırımlara tepki olarak Ankara Üniversitesi'ndeki görevinden istifa etmiş ve bu dönemde Viyana, Berlin, Paris, Princeton, Moskova ve Oxford gibi dünya çapında üniversitelerde ders vermiştir. 1989'da Türkiye'ye dönerek profesörlük unvanını almış ve 1989-2002 yılları arasında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İdare Tarihi Anabilim Dalı Başkanlığı görevini yürütmüştür. Bu dönemde idare tarihi, Osmanlı ve modern Türkiye tarihi üzerine yoğunlaşmış hem akademik dünyada hem de genel okuyucu kitlesinde geniş yankı bulan eserler yazmıştır. 2005 yılında Topkapı Sarayı Müzesi Müdürü olarak atanan Ortaylı, yedi yıl boyunca bu görevi sürdürmüş, 2012 yılında yaş haddinden emekli olarak görevini Ayasofya Müzesi Müdürü Haluk Dursun'a devretmiştir.

İlber Ortaylı, geniş bir dil yelpazesine hakimdir. İleri düzeyde Almanca, Rusça, İngilizce, Fransızca, İtalyanca, Farsça ve Latince bilmektedir. Dil bilme becerisi, onun tarihsel belgelerle derinlemesine çalışmasına olanak sağlamış ve farklı kültürel kaynaklardan yararlanarak daha geniş bir tarih perspektifi geliştirmesine olanak tanımıştır. Bilgisayar kullanmadığını belirten Ortaylı, biyografisinin yanlış bilgilerle yazılmasından duyduğu rahatsızlığı da çeşitli vesilelerle dile getirmiştir.

**Yayınlar ve Katkıları:** Ortaylı'nın akademik katkıları, yazdığı kitaplar ve yaptığı yayınlarla ulusal ve uluslararası alanda büyük yankı uyandırmıştır. Yazdığı 50'den fazla kitap arasında *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, *Osmanlı Barışı*, *Bir Ömür Nasıl Yaşanır?*, *Türklerin Tarihi* gibi eserler, okuyucuların Osmanlı ve Türk tarihine derinlemesine bir bakış sunmaktadır.

Ortaylı, tarihsel konularda yaptığı televizyon programlarıyla da geniş kitlelere hitap etmiştir. TRT Türk'te yayınlanan “İlber Ortaylı ile” adlı belgesel, NTV'deki “Tarih Dersleri” ve Bloomberg HT'deki “Zaman Kaybolmaz” gibi programlar, onun akademik bilgilerini daha geniş kitlelerle paylaşmasına olanak sağlamıştır. Ayrıca

Milliyet, Doğu Batı ve NTV Tarih dergilerinde düzenli olarak yazılar yazmakta, tarihsel analiz ve yorumlarını geniş kitlelere ulaştırmaktadır.

**Özel Hayatı ve Sosyal Katkıları:** İlber Ortaylı, 1981 yılında Ayşe Özdoğay ile evlenmiş ve bu evlilikten Tuna adında bir kızı olmuştur. Ancak, 1999 yılında bu evlilik sona ermiştir. Ortaylı, aynı zamanda minyatür otomobil koleksiyonculuğuna olan ilgisiyle de tanınmakta ve bu hobisini büyük bir titizlikle sürdürmektedir.

Ortaylı'nın akademik katkıları yalnızca Türkiye ile sınırlı kalmamış, uluslararası alanda da büyük takdir toplamıştır. Türk Tarih Kurumu şeref üyesi olan Ortaylı, Uluslararası Osmanlı Etütleri Komitesi ve Avrupa İranoloji Cemiyeti gibi önemli kuruluşlarda yönetim kurulu üyesi olarak görev yapmıştır.

İlber Ortaylı, çok yönlü kariyeri ve geniş tarih bilgisi ile sadece Türkiye'nin değil, dünyanın da önde gelen tarihçilerinden biridir. Akademik çalışmaları, yazdığı eserler ve topluma sunduğu entelektüel katkılarla Türk tarihçiliğinin en önemli temsilcilerinden biri olmuştur. Ortaylı, dil bilgisi, tarihsel derinliği ve halkla kurduğu yakın ilişki sayesinde tarihin daha geniş kitleler tarafından anlaşılmasına ve takdir edilmesine büyük katkı sağlamıştır. Hem akademik çevrelerde hem de halk arasında büyük saygı gören bir isim olan Ortaylı, Türk tarihçiliğinin uluslararası alandaki en önemli yüzlerinden biri olarak kabul edilmektedir (Ortaylı, 2004; 2006; 2016; 2019).

## 2. Ortaylı'ya Göre İmparatorluğun “En Uzun Asrı”nın Boyutları Osmanlı Modernleşmesi

Tarihçiler daha çok Osmanlı İmparatorluğu'nun en görkemli dönemi olan 15. ve 17. yüzyıl ile Osmanlı modernleşmesinin 19. yüzyılının ikinci yarısını kapsayan dönemlerini ele almışlardır. Aslında Osmanlı modernleşmesini anlayabilmek için 18. yüzyıla kadar gidip bu dönemi iyi analiz etmek gerekir (Karpas, 1972). Osmanlı modernleşmesini araştırırken imparatorluğun geniş topraklara sahip bir imparatorluk olduğunu göz önünde bulundurarak Balkan ülkeleri ve Ortadoğu ülkelerindeki tarihçilerin hatta Avrupalı tarihçilerin kaynaklarını da karşılıklı olarak incelemek dönemin daha iyi tahlil edilmesini sağlayacaktır. Bu sebeple Osmanlı modernleşmesi, dönemin tüm ülkelerinin tarihleriyle karşılaştırılarak düşünülmelidir (Ortaylı, 1987: 8).

Bu bağlamda da Osmanlı insanının 18. yüzyıldan beri dil öğrendiğini, zaman ve mekân bilincinin değiştiğini, yani yeni bir tarih bilincinin uyandığını, yeni bir aydın kesiminin oluştuğunu ve bu aydınların da dünya tarihi ve coğrafyasını tanımaya, çevresini değiştirmeye başladığı bilinmektedir.

İlber Hoca Osmanlı toplumunun modernleşmesini modernleşmenin klasik tanımı olan “*gelişmiş toplumun özelliklerinin gelişmemiş toplum tarafından alınması*” (mimetisme) gibi bir tümce ile anlaşılamayacağını savunur. Hocaya göre modernleşme olgusu kaba bir deyişle var olan değişimin değişimidir. Osmanlı ülkesinde modernleşmenin salt değişen dış dünyanın etkisiyle olmadığını söyleyen İlber Hoca “*yaşamın var olan kalıplarının kırılmasının yalnız buhar medeniyetinin, limanlar, demiryolları ve bankaların eseri değildir. Şark kendi bilincinde de yaşadığı zaman çizgisinin, değişen çevre ve dünyanın*

*farkına vardı*” diyerek daha bütün bir paradigma değişimine vurgu yapar (Ortaylı, 1987: 12). Osmanlı’nın batılılaşma süreci, hayranlıkla değil zorunluluktan dolayı tercih edilmiştir (Akyıldız, 2012). Cevdet Paşa gibi muhafazakâr görünen kişiler bile, imparatorluğun idari yapısının batılılaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Batılılaşma süreci, dış zorlama değil iç kararlar sonucunda gerçekleşmiştir (Berkes, 2020). Çağdaş tarihçilerin dış zorlama iddialarına dayandırdıkları kanıtlar genellikle imparatorluğun siyasetine yön veren megaloman diplomatların hatıralarıdır ve bu belgeler, büyük olayları ve tarihi oluşumları değerlendirirken yetersiz ve bazen yanıltıcı olabilir (Ortaylı, 1987: 20).

İlber hoca kitabın giriş bölümünde Osmanlı modernleşmesinin Tanzimat devri ile sınırlanamayacağı, daha eskiye uzanan bir olgu olduğunu belirtir. Osmanlı modernleşmesinin Avrupalılar ile ani karşılaşmaktan kaynaklanan bir şok da olmadığını savunan yazar, Osmanlı coğrafyasının tarihi boyunca Avrupa coğrafyası ile siyasi ve iktisadi yönden bir beraberlik içinde olduğunu söyler. Her toplumun zaman akışı içinde değişim geçirdiğini, Osmanlı’nın doğuşu ve yükselişinin ise tarihin hızlandığı bir döneme rastladığını, devletin klasik dönemi diye nitelenen ilk dört yüz yılda bile dil, kültür, din, idari, askeri ve mali yapıda değişimler olduğunu vurgulayan İlber Hoca, Osmanlı modernleşmesinin sadece Osmanlı Türkiye’sini değil, “diğer Müslüman toplumları da kapsadığını” ifade eder (Ortaylı, 1987: 11). Ortaylı “İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı” kitabında bu konuda “Sadece Babîâlî’yi ve Anadolu kıtasını göz önüne alarak Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Batılılaşma ve değişimi kavrayamayız.” (Ortaylı, 1987: 19) demektedir.

Modernleşmenin ne zaman başladığı konusunda çeşitli görüşler ileri sürülse de Osmanlı modernleşmesinin gerekliliğini ve koşullarını hazırlayan iki olay vardır; 2. Viyana Kuşatması ile Tanzimat Fermanı’nın ilanı. Bu iki olay arasında yaşanan gelişmeler, Osmanlı modernleşmesinin gerekliliğini, koşullarını ve gelişimini göstermektedir. 19. yüzyıl Osmanlı reformcusu 18. yüzyıldaki Osmanlı reformcusuna göre daha bilinçli ve programlıdır. 1839 Tanzimat döneminde Sırp ve Yunan ayaklanmaları ile başlayan ulusalcılık sorunu ile Mısır olayının yaşanması sonucu Osmanlı yöneticileri acil olarak İslahat yapılması gerekliliğine inanmışlardır (Zurcher, 2016). Öte yandan Tanzimat, büyük ölçüde Batı’da “kameralizm” veya “aydın despotizmi” olarak bilinen, kralın mutlak yetkilerinden ödün vermeden tebaanın mülkiyet haklarının korunmasını, eğitimin yaygınlaştırılmasını ve yönetimin modernleştirilmesini hedefleyen bir yönetim sisteminden ilham almıştır (Mardin, 2020).

Ortaylı’nın kitabında, Batı’yı örnek alma bakımından ortak yönleri olan Japonya, Rusya ve İran modernleşmeleri ile Osmanlı modernleşmesi ile sıkça mukayese edilmektedir. Türkiye’nin yönetimi ve eğitimi, kaçınılmaz bir şekilde batılılaşma sürecine girmişti. Modernleşme eğitim alanında ilerledikçe, medrese çevresi ve ilmiyye sınıfı dışarıda kalmış ve eski egemen rolünü kaybetmeye başlamıştı. İran’ın modernleşmesi ile Osmanlı modernleşmesi arasındaki temel fark, İran’da din adamlarının modern eğitimi alarak varlıklarını koruyabilmiş olmalarıydı. 19. yüzyıl

kültürel bir çiftlik asrıydı ve bu durum hukuk ve idare alanında da kendini gösteriyordu. Bu zorlu durum, önce Jöntürkleri ve ardından Cumhuriyetçi-Jön Türkler'i radikal çözümler aramaya itmiştir (Karpas, 1972). Modernleşme, Avrupa modeline göre şekillenmiştir, ancak bu seçim özgürlükçü bir model değildir çünkü Avrupa, değişen ve egemen dünya merkezi konumuna gelen bir coğrafya parçasıdır. Modernleşme sadece Türkiye'de değil, bu sürece daha önce giren ve daha kolayca çözebilecek olan Rusya'da da sancılar ve tepkiler yaratmıştır (Ortaylı, 1987: 21).

*“Modernleşme eğitime yansıkça medrese çevresi ve ilmiye sınıfı bunun dışında kalıyor, devlet ve toplum hayatındaki eski egemen rolünü kaybetmeye başlıyordu. İran'ın modernleşmesi ile Osmanlı modernleşmesi arasındaki en önemli fark budur. İran'da âdetâ ruhban sınıfı diyeceğimiz din adamları modern eğitimi de alarak yerlerini muhafaza edebilmişlerdi.”* (Ortaylı, 1987: 21).

Askeri yenilgiler sonucunda yaşanan sorunlar nedeniyle, Osmanlı Devleti 17. yüzyıldan itibaren Avrupa'daki rakipleriyle ekonomik ve siyasi rekabette zorlanmış ve reform çabalarını hızlandırmıştır. Bu süreçte, devlet yöneticileri Batıya yönelmenin kaçınılmaz olduğuna ikna olmuştur. Ancak Batı'nın yalnızca teknik bilgisini almak amaçlanırken, artan Batı ile ilişkiler farklı kültürel ve siyasal değerlerin de Osmanlı'ya girişine yol açmıştır. Özellikle eğitim yoluyla Batı kültürünün yayılması, Osmanlı aydınlarının geleneksel düşünceden uzaklaşıp bu yeni fikirlere yönelmesine ve Batı'nın üstünlüğünü kabul etmelerine neden olmuştur (Hanioglu, 2008). Bu modernleşme, Osmanlı dünyasında egemen olan dini doktrinin sorgulanmasını, dinin kurumlarının ve uygulamalarının değişmesini beraberinde getirdi. Ancak bu değişim, Müslümanlar kadar Hristiyanlar ve diğer din mensuplarını da içeren ortak bir deneyimdi. Bu süreç, dini olmayan bir yaşam tarzı ve düşünce yapısının, Avrupa dilleri ve biliminin etkisiyle yaygınlaşmasını sağladı. Geleneksel kalıpların hem kamusal hem de aile yaşamında sarsılması, Osmanlı İmparatorluğu öncesinde Rusya Çarlığı'ndaki Müslümanlar arasında da benzer bir değişimin yaşandığını gösteriyor. Benzer değişimler, bir süre sonra Hindistan'daki Müslüman topluluklarının da gündemine girdi (Ortaylı, 1987: 20).

Toplumlar ve kurdukları kurum ve devletler, canlı organizmalardan farklı değildir. Bu nedenle her toplum zamanın akışı içinde sürekli değişim içerir. Osmanlı modernleşmesi, klasik modernleşme tanımı olan gelişmiş toplumun özelliklerinin az gelişmiş toplum tarafından alınması ile anlaşılamaz. Modernleşme olgusu var olan değişimin değişmesidir (Ortaylı, 1987: 12).

18. yüzyıldan itibaren Osmanlı toplumu, zaman ve mekan bilincini daha bilinçli bir şekilde görmeye başladı ve dünya tarihini ve coğrafyasını anlamaya başladı. Bu dönemde Osmanlı yazarları arasında aydın bir zümre ortaya çıktı ve Latin dili öğrenen Osmanlı-Türk aydınları da ortaya çıktı. Örneğin, Dimitri Cantemir'in İstanbul'daki çevresinde Mavrokordatlar ve Müslüman olan Nefiyoğlu gibi kişiler mükemmel bir şekilde Latince biliyorlardı. Hezarfen Hüseyin Efendi gibi tarih yazarları, Yunanca ve Latince gibi dilleri öğrendiler (Sadoğlu, 2010). Meraklılar arasında eski Galata kadısı Mehmet Esat Efendi de Latin öğrendi. Bu dönemde,

Osmanlı-Türkler arasında Latin öğrenenlerin sayısı arttı ve dünya tarihine bakış açıları değişti. Örneğin, Pirizade Mehmed Sahib İbn-i Haldun'un "Mukaddime" eserini Türkçeye çevirdi. Ünlü sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa da dünya tarihini çevirme ve basma konusunda önemli bir katkı sağladı. Bu dönemde ciddi sözlük çalışmaları da başladı ve yazılanlar farklı ilgi alanlarını ortaya çıkardı (Ortaylı, 1987: 13).

Osmanlı 18. yüzyılda Avrupa ile Rusya'yı izliyor ve gözlemliyordu. İmparatorluk Avrupa'ya ve dünyaya gözlerini kapatmış değildi. Özellikle Avrupalı tarihçilerin eserleri, o dönem toplumunu incelemek için başvuru kaynakları arasındaydı. I. Petro V. İvan (1682-1696) döneminde Rusya'ya elçi giden Mehmet Ağa karşılama merasimini gördüğünde bu ritüelleri "Çar'ın maskaralıkları" diye tarif ederken II. Katarina (1729-1796) döneminde elçi giden Mustafa Rasih Paşa ise Rusya'nın tasvirini yaparak övgüyle bahsetmiştir. Bu bile iki elçinin farklı zamanlarda gerçekleştirdikleri ziyaretleri hakkında farklı bakış açılarına sahip olduklarını, farklı zamanlarda aynı mekân hakkındaki farklı bakış açılarının oluştuğunu gösterir (Ortaylı, 1987: 13). Çünkü Osmanlı insanı 18. yüzyılda artık dünyayı bulunduğu çizgiden değil başka bakış açısıyla ve bilinçle görmeye başlamıştır.

Şark (Doğu) değişen dünyanın farkındaydı ama bunu görmezden geliyordu. Her şeyin değiştiğini, farklı bir döneme girildiğini ilk fark edense Batı oldu. Avrupa'da Rönesans, coğrafi keşifler, Reform gibi gelişmeler nedeniyle toplumun yapısı zaten değişmekteydi. Avrupalı gezgin Chardin, "*Asya atalet demektir. Avrupa ise sürekli değişen bir dünyadır*" diyordu. Avrupalılar 15. yüzyılda diğer devletlerin seyahatnamelerini okuyarak onlar hakkında bir şeyler öğrenmeye başlamışlardı. Yeniçağda Avrupalı, kendi hayat tarzının üstünlüğüne dair bir bilinç oluşturdu. Kendilerinin daha üstün ve aydın olduğunu, Şark'ın (Doğu'nun) gelişmelere kendini kapattığını ve geri kaldığını iddia ediyordu. 17, 18 ve 19. yüzyıllarda "oryantal" olarak adlandırılan yer, Avrupa'nın doğusuydu. Voltaire, Doğu'nun geri kalmışlığını, Yunan kültüründen uzak olmasına bağlar. Misyoner düşünceye göre de geri kalmışlığın sebebi İslam'dır. İslam medeniyet ve İslam kültürü terimleri daha çok Ortadoğulu düşünürlerin kafasında onların benimsediği bir kavram olarak görülmüştür. Hıristiyanlık bu nedenle ilerlemenin önemli bir motor gücüdür (Ortaylı, 1987: 12).

Bu dönemde Avrupa'da ise iki ülkenin öne çıktığını görürüz: İngiltere ve Fransa. İkisi arasında medeniyet, hukuk, eğitim, bilim ve düşünce açısından büyük farklar bulunmazken İngiltere, Fransa'ya göre biraz daha üstün konumundadır ve bu konumunu I. Dünya Savaşı'na kadar devam ettirmiştir. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ise gelir dağılımı, endüstri yapısı, halkın zenginliği bakımından diğerleriyle mukayese edilemez görünse de ilim, kültür, diplomasi, idari, gelenek ve Avrupa kültürü bakımından diğerlerinden aşağı değildir. Rusya ise Batılılaşma hareketini I. Petro V. İvan (1682-1696) döneminden önce başlatsa da asıl değişim ve gelişimi I. Petro döneminde gerçekleştirmiştir. Rönesans'la birlikte Rusya hümanizmaya ilgi duymaya başlamış, Avrupa kültürüne karşı sempati ortaya çıkmış ve Avrupa hayat tarzı her alana yansımıştır. Japonya da Avrupa'yı çok önceden beri

izlemiş, Avrupa'nın ilerici tekniğini almış, kitaplarını tercüme etmiş ve uygulamıştır. Japonya'da okuryazarlık oranı erkeklerde %40, kadınlarda %30'lara ulaşmıştır. Japonya kendi toplumuna en uygun olabilecek kanunları inceleyip araştırdıktan sonra anlaşılması ve uygulamadaki zorluklara rağmen Almanya Medeni Kanunu'nu kabul ederek yürürlüğe koymuştur (Ortaylı, 1987: 19). Bugün bile bu kanun hâlâ yürürlüktedir.

Osmanlı'da Batılılaşma adı konmamış olarak başlamıştır. Osmanlı toplumundaki batılılaşma süreci, adlandırılmadan başlamıştır ve net bir çerçeve belirlemek zordur çünkü Rumlar arasında Batı ile ilişkileri olanlar bulunmaktadır. Örneğin, İyon Adaları ve çevresinde Rönesans kültürüne sahip eğitim kurumları mevcuttu ve burada eğitim alan Yunanlılar Avrupa'ya gidip gelmekte ve batı kültürüyle temas halinde olmaktaydılar. Ayrıca Fenerli aristokrasisi de batı kültürüne açıldı ancak Osmanlıca eğitimlerini de alıyorlardı. Eflak ve Boğdan prensliklerinde batı tarzı eğitim erken dönemlerde benimsenmişti. Osmanlı aydını Dimitri Cantemir, batı dillerine ve bilimine hakimdi. Bulgarlar da Yunanlılar aracılığıyla Avrupa kültürüne ve ulusalcılığına yaklaşmışlardı. Lübnan'ın Maruni hanedanı da 17. yüzyıldan beri batılı yaşam biçimine adım atmıştı (Ortaylı, 1987: 19).

Sadece Bab-ı Ali ve Anadolu üzerinden Osmanlı'daki batılılaşma olgusunu anlamak mümkün değildir. Askeri gereksinimler nedeniyle Avrupa'ya yaklaşım öne çıkmıştır. Askeri reformlar sadece kışla düzeniyle sınırlı kalmamış, tıp eğitimi, mühendislik, matematik, coğrafya gibi alanlarda da gelişmeler yaşanmıştır. Bu süreç sonunda vergilerin düzenli toplanması için maliye alanında da reformlar yapılmıştır. Osmanlı'nın batılılaşma süreci pragmatik bir yaklaşımla başlamış olsa da zamanla gelişmeler yaşanmış ve bu süreç günümüze kadar devam etmiştir. Batılılık konusunda teorik olarak hazırlık yapmamış olmaları, tarih, felsefe ve edebiyat alanındaki yavaş değişimlerle görülmektedir. Bu süreçte Fransız idare hukuku ve Medeni Kanun'u gibi uygulamaları benimseyen Osmanlı yöneticilerinin, Fransız tarih metoduna ve Avrupa felsefesine aynı düzeyde ilgi göstermediği dikkat çekicidir (Ortaylı, 1987: 19).

Osmanlı İmparatorluğu daha önce de belirttiğimiz gibi, öncelikle askeri ihtiyaçları nedeniyle Avrupa tipi reformlara sıcak bakmıştır. Ancak askeri alandaki reformlar kışla ile sınırlı kalmamıştır. Askeri cerrahi için tıp eğitimi, istihkâm ve yol için mühendislik eğitimi, matematik, coğrafya ve maaş ödemesi için vergi toplanması konusunda da maliye alanında reformlara gidilmiştir. Merkezi bir ordunun sürekliliği için merkezi sisteme dayalı mali idare gereklidir. Buna bağlı olarak hukuk ve yönetim alanlarında da değişim gecikmemiştir (Mardin, 2015). Fransız merkezi ve idari yapısı Osmanlı merkezi ve idari yapısına uygun olduğu için parlamento hariç Fransız modeli örnek olarak alınmıştır. Tarih, felsefe, edebiyat alanlarına fazla ilgi duyulmaması nedeniyle bu alanlarda değişim yavaş olmuştur. Yine de Osmanlı modernleştikçe ve bu modernleşme eğitime yansıkça medrese çevresi ve ilmiye sınıfı yönetimin dış çeperine doğru itilmeye, etkisi azalmaya başlamıştır. Bir karşılaştırma yapmak gerekirse İran modernleşmesi ile Osmanlı modernleşmesi arasındaki fark da budur.



İran'da din adamları modern eğitim alarak yerini ve gücünü korumuştur (Ortaylı, 1987: 19).

Osmanlının yaşadığı 19. yüzyıl gelişmelerinde sadece Osmanlı yöneticilerinin değil Bulgar, Sırp, Arnavut siyaset ve kültür adamlarının da etkisi olmuştur. İmparatorluk bütün kavimleri ve çelişkileriyle modernleşme sürecine girmiştir (Karpas, 1972). Önemli bir nokta ise Osmanlının, Mısır olayında İngiltere ve Fransa arasında taraf olmayıp Prusya gibi bir devletle iyi ilişkiler kurarak denge politikası izlemesidir. Osmanlı modernleşmesi, otokratik modernleşme olup monarşik anayasal düzene kadar sürüklenmiştir (Zurcher, 2016).

Değişim her alanda kendini göstermeye başlamıştı. Değişen zaman ve koşullar nedeniyle 18. yüzyılda Avrupalı devletlerine verilen imtiyazlar 17. yüzyılda verilen imtiyazlardan daha farklıydı. Güçlüyken imparatorluğun lehine olan imtiyazlar, güç kaybedince onu içten içe çürüten bir kurda dönmüştü. İdare, Rumeli ve Anadolu'da güçlenen Ayanların eline geçmişti, mali sistem 19. yüzyılda yetersizdi, vergiler toplanamıyor, maaşlar ödenemiyordu. İltizam sistemini kaldırıp merkezi otoriteye bağlı idare sistemine gerek vardı. Devlet memurları askeri ve sivil kadroları yetersizdi. Çünkü eğitimli kadro yoktu. Kapıkulu ordusu yani yeniçeri ordusu kaldırılmış yerine kurulan düzenli ordunun eksiklikleri devam ediyordu. Osmanlıya sığınan Macar ve Polonyalı mülteciler ordunun modernleşmesinde yardımcı olmaya çalışsalar da orduya gerekli eğitimin verilememesi, eğitim verecek kadronun olmayışı, tertip ve düzenin sağlanamaması gibi nedenler Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri modernleşmesine hız vermesini sağladı. Batılılaşma Japonya ve Rusya'da planlı bir şekilde yürütülürken Osmanlı'da aynı düzeyde yürütülemiyordu (Ortaylı, 1987: 23). Bilgisiz idari kadroların yanında dil bilmeyen elçilerle "eski ve yeninin" bir arada olan toplum yapısı oluşmuştu.

Osmanlı aydını Avrupa'ya ürkek yaklaşmış ve Avrupa toplumunu aslında tanımamıştır. 19. yüzyılda Avrupa'ya kuşku duymayan aydınlar Rusya'da ortaya çıkmıştır. I. Petro'nun ölümünden 150 yıl sonra Aksakov "Dönelim" diye şiir yazsa bile Rusya, Osmanlının aksine cesaretle ve kararlılıkla hareket ederek laik Batılı bir program izleyerek Batılılaşmıştır (Ortaylı, 1987: 22).

Her şeye rağmen Tanzimat hareketi toplumu ileriye götüren ve çığır açan bir hareket olarak Osmanlı tarihinde yerini almıştır. 19. yüzyıl, bir toplumun kurumlarıyla, gelenekleriyle, devlet adamlarıyla ilerlediği, gaflet ve karanlığın, aydınlık ve faziletin ortaya çıktığı, çöküşle ilerlemenin boğuştuğu Osmanlı tarihinin en uzun asrıdır. 19. yüzyıl bugünkü Türkiye'nin temellerini oluşturmuş, Cumhuriyet'e siyasi parti, parlamento ve basın gibi kurumları miras bırakmıştır (Mardin, 2015).

### **Modernleşmeye Gebe Bir İmparatorluğun Sancıları**

Asya ve İslam medeniyetleri, uzun yüzyıllar boyunca bilimsel gelişmelere öncülük ederek dünya tarihine yön verirken, Tanzimat öncesinde içine kapanık ve durağan bir yapıya bürünmüştür. Oysa aynı dönemde, skolastik karanlıktan çıkan Avrupa,

bilimsel devrimler ve sanayileşme ile gelecek inşasına başlamış, modernleşmenin temellerini atmıştır. Değişim, her zaman hareketin olduğu yerde kaçınılmazdır.

1798'de dost olan Fransa, Mısır'a saldırdı. Başkenti İstanbul olan bir Dünya İmparatorluğu kurmayı amaçlayan Napolyon Bonapart, Mısır'a çıktığında yanında bilim adamlarından oluşan ressam, zoolog, gravürcü, filolog, tarihçi gibi bir bilim ordusu getirmişti. Mısır'da resmedilmeyen dikilitaş, mabet, böcek, çiçek hayvan kalmamıştı. Mısır baştan aşağı tasvir ediliyordu. İklim araştırmaları yapıyordu. Napolyon, Hiyerogrif Yazısını keşfederek dünya medeniyetinin anası olan Mısır'ı dünyaya tanıtacaktı. İnsanlık, Mısır ve medeniyetle yüz yüze gelmişti. Ancak Bonapart ordusu Akka'da durduruldu. İngiltere ve Rusya, Fransa'ya karşı Osmanlı'ya destek verdiler. Rusya ve Osmanlı donanması Adriyatik'teki İyonya Adalarını Fransa'ya karşı birlikte işgal ettiler. Orada bir tampon cumhuriyet olarak İyonya Cumhuriyeti ya da diğer adıyla 7 Adalar Cumhuriyeti'ni kurdular. Böylece iki monarşik devlet Rusya ve Osmanlı, bir cumhuriyet kurup onu finanse etmiş oluyordu (Ortaylı, 1987: 42 vd).

Osmanlı Devleti'nde bürokratik yenileşmeyi zorunlu kılan nedenler arasında Batı'nın üstünlüğü ve Avrupa'daki teknik, bilimsel, askeri ilerlemelere ayak uyduramama durumu ön plana çıkmaktadır. Özellikle Osmanlı ordusunun Avrupa orduları karşısında aldığı yenilgiler, öncelikle askeri reformların yapılmasına yol açmış, ancak sonrasında idari yapının da reforma ihtiyaç duyduğu fark edilmiştir. Genişleyen topraklar ve büyüyen devlet işleri karşısında Osmanlı bürokrasisi yetersiz kalmış, bu da devletin işleyişinde ciddi aksamalara neden olmuştur (Karpas, 2006). Ayrıca memur yetiştirme sisteminin uzun ve yetersiz olması, artan iş yüküne cevap verememiştir. Mali alanda ise devletin gelirlerindeki daralma, vergilerin merkezi olarak kontrol edilememesi ve mali yapının çökmesi, reformları kaçınılmaz hale getirmiştir. Bunun yanında, Osmanlı Devleti'nin yabancı ülkelere bilgi alma mekanizmalarının yetersizliği ve güvenilir diplomat eksikliği dış ilişkilerde zafiyet yaratmış, bu da reform ihtiyacını artırmıştır. Tevcihat usulüyle yapılan kısa süreli memur atamaları ve liyakatin göz ardı edilmesi de idari istikrarsızlıklara yol açmış, bu nedenle devlet, 19. yüzyılda Tanzimat Dönemi'nde kapsamlı idari ve bürokratik reformlara gitmek zorunda kalmıştır (Akyıldız, 2012).

Tanzimat Dönemi, Osmanlı Devleti'nin modernleşme çabalarının en yoğun şekilde yaşandığı, ancak aynı zamanda ciddi iç ve dış çatışmalarla yıprandığı bir süreçtir. Modernleşme adına Rusya ve Avrupa'ya gönderilen elçiler, bu ülkelerin siyasal ve kurumsal deneyimlerinden esinlenerek Osmanlı'ya yeni bir vizyon kazandırmaya çalışmışlardır. İlber Ortaylı, Osmanlı'nın ilk resmi gazetesi *Takvimi Vekayi* ile Büyük Petro'nun gazetesi *Vedomosti* arasındaki benzerliğin, Rusya'nın örnek alındığını ortaya koyduğunu belirtir. Ortaylı, aynı zamanda, Rusya'ya gönderilen Osmanlı elçilerinin zamanla değişen algısını vurgular. Örneğin, Büyük Petro döneminde elçi olarak görev yapan Mehmet Ağa, Petro'nun törenlerini küçümseyerek aktarırken, II. Katerina döneminde görev yapan Mustafa Rasih Paşa, Rusya'yı hayranlıkla dile getirmiştir (Ortaylı, 1987: 13).

Tanzimat, sadece devletin kurumlarında değil, toplumun tüm katmanlarında Batılılaşma yönünde bir dönüşüm sürecini başlatmıştır. Bu dönemde hukuk ve birey hakları üzerinde yapılan reformlarla birlikte, eğitim, düşünce ve toplumsal yapı üzerinde de ciddi değişiklikler meydana gelmiştir. Özellikle kadınların toplumsal yaşama daha fazla katılmaya başlaması dikkat çekicidir. Balkanlar'da kadınlar uzun süredir aktif roller üstlenirken, Osmanlı topraklarında ise Muallime Hanım gibi öncüler, 19. yüzyılın sonlarına doğru Türk toplumunda da görünürlik kazanmaya başlamıştır. Bu dönemde, Batı'dan sadece teknik ve bilimsel gelişmeleri almak isteyenler olduğu gibi, Batı düşüncesini tüm yönleriyle benimsemeyi savunan görüşler de tartışılmıştır (Ortaylı, 1987: 21).

### **Tanzimat Reformlarının Gölgesinde Modernleşme**

1839'da başlayan Tanzimat Dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nun "Hasta Adam" olarak adlandırıldığı bir dönemde, imparatorluğun çöküşünü bir süre ertelemeye yönelik bir reform hareketi olarak ortaya çıkmıştır. Bu süreç, Osmanlı aydınlarının yoğun çabalarına rağmen imparatorluğun kaçınılmaz sona yaklaşmasını engelleyememiştir. İlber Ortaylı, bu çıkmazı şöyle özetler: "19. yüzyıl dünyasının gerektirdiği siyasi ve idari yapıyı kurmaya çalışan reformcular, çağlarına uygun olmayan bir iktisadi altyapıyı devralmışlardır. Dünya görüşleri, uygarlık anlayışları ve devlet gelenekleri arasındaki çelişkili yol, ekonomik engelleri aşamamıştır. Geciken Osmanlı modernleşmesinin temel çıkmazı da budur" (Ortaylı, 1987).

Tanzimat hareketi, devrimsel nitelikte değil, fakat Cumhuriyet dönemi devrimlerini hazırlayan bir hareket olarak değerlendirilmelidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme çabaları, idari, hukuki ve toplumsal alanda reformlar yapma amacıyla yola çıkmış olsa da, bu çabalar mevcut ekonomik yapının yetersizlikleri nedeniyle sınırlı kalmıştır. 1854'te alınan ilk dış borç, borçların ödenememesi ve ardından Duyun-u Umumiye'nin kurulması, Osmanlı iktisadi yapısının dışa bağımlılığını artırmış ve devletin mali yapısının giderek zayıflamasına neden olmuştur. Ortaylı, bu süreçte reformcuların çağın gerektirdiği ekonomik gelişmeleri başaramadığını ve modernleşme çabalarının bu iktisadi engeller yüzünden çıkmaza girdiğini ifade eder (Ortaylı, 1987).

Tanzimat Dönemi, Osmanlı Devleti'nin merkeziyetçi bir yapıya geçişini hızlandıran önemli bir süreçtir. Ortaylı'ya göre Tanzimat, sadece hukuki reformlarla değil, aynı zamanda toplumsal yapıda köklü değişikliklerle de ilişkilidir. Tanzimat reformları, köleliğin kaldırılması, Müslim ve gayrimüslim tebaanın eşitliğinin sağlanması ve halkın can ve mal güvenliğini koruma amacı taşıyan bir dizi yenilik getirmiştir. Bu reformlar, Osmanlı toplumu içinde laikleşme ve modernleşme yönünde önemli adımlar atılmasını sağlamıştır. Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve Islahat Fermanı, yalnızca Avrupa'nın baskılarıyla değil, aynı zamanda Tanzimatçı aydınların dönemin bilincine erişmesiyle ilişkilendirilmiştir (Ortaylı, 1987).

Ortaylı, Tanzimat aydınlarını "uzlaştırmacı ve ılımlı" olarak değerlendirir. Ona göre, Tanzimat dönemi bürokratları, karşılarındaki muhalefeti bile sürece dahil ederek

reformları gerçekleştirmişlerdir. Bu aydınlar, imparatorluğun çöküşünü engelleyememiş olsalar da Osmanlı'nın modernleşme çabalarına önemli katkılarda bulunmuşlardır. Ancak Tanzimat Dönemi'nin reformları, yapısal bir devrim niteliğinde değil, Cumhuriyet devrimlerini hazırlayan bir süreç olarak görülmelidir. Tanzimat reformları, Cumhuriyet Dönemi'nin temel siyasal kurumlarını miras bırakmıştır. Parlamento, siyasal partiler ve basın gibi modern kurumlar, Tanzimat sürecinde temelleri atılan yapılar arasındadır (Odabaşı, 2021).

Cumhuriyet devrimlerinin radikal niteliği, Osmanlı modernleşmesinin yetersizlikleri ve yarım kalan reformlarıyla tetiklenmiştir. Ortaylı, Osmanlı modernleşmesinin yeterince radikal olmayıp Cumhuriyetin devrimci karakterini güçlendirdiğini ifade eder (Ortaylı, 1987). Tanzimat reformları, bir yandan Osmanlı'nın modernleşme çabalarını güçlendirmiş, öte yandan da merkezi otoritenin zayıflamasıyla birlikte Balkanlarda ulusalcılık hareketlerinin hızlanmasına neden olmuştur. Tanzimat aydınları, Osmanlılık fikrini benimseyerek imparatorluğu bir arada tutmaya çalışmış, ancak bu çaba, milliyetçilik hareketlerinin etkisiyle başarısız olmuştur (Akçura, 2015). Tanzimat döneminde modernleşmenin hukuki, askeri, eğitim ve toplumsal alanlardaki etkileri geniş bir yelpazeye yayılmıştır. Ancak bu reformların karşı karşıya kaldığı iktisadi engeller, Tanzimat sürecinin derinleşmesini engellemiş ve imparatorluğun çözülme sürecini hızlandırmıştır.

### **Hareketli Bir Oluşum Tanzimat Edebiyatı**

Divan edebiyatının yüzyıllar boyunca aristokrat bir zümreye hitap eden katı kurallar ve kalıplarla süregelen olması, Tanzimat Dönemi'nde yeni bir edebiyat akımı oluşturmayı oldukça zorlaştırmıştır. Tanzimat sanatçıları, Batı kökenli birçok edebi türü muhafazakâr bir kültüre sahip olan Osmanlı edebiyatına adapte etme görevini üstlenmişlerdir. Osmanlı'nın köklü edebi geleneği olan divan edebiyatı, ağır Arapça ve Farsça etkileriyle Osmanlı toplumunun geniş kitlelerinden uzak, elit bir çevreye hitap ediyordu. Tanzimat Edebiyatı, bu geleneği kırarak toplumun daha geniş kesimlerine hitap etmeyi hedefleyen bir dönüşüm sürecini başlatmıştır.

Tanzimat Dönemi, edebiyat alanında iki farklı safhaya ayrılır: I. Dönem ve II. Dönem Tanzimat Edebiyatı. Bu iki dönem, içerik ve biçim açısından farklılıklar göstermiştir. Özellikle I. Dönem, çeviri faaliyetlerinin yoğun olduğu bir dönemdir. Batı edebiyatının Osmanlı'ya girişinde tercüme odalarının kurulması önemli bir rol oynamış, bu odalar Fransızca başta olmak üzere Batı dillerinin öğrenilmesine ve Batı edebi türlerinin Osmanlı literatürüne kazandırılmasına öncülük etmiştir (Zürcher, 2020). Bu dönemdeki edebi eserler, Batı türlerine tam olarak uyum sağlayamamış olsa da yeni bir edebi anlayışın temellerini atmıştır.

Osmanlı'da dil, sosyal ve siyasal bir güç aracıydı. Divan edebiyatında ağır Arapça ve Farsça terkiplerinin kullanılması, dilin elitist bir yapıya bürünmesine sebep olmuştu. Ancak 18. yüzyılın sonlarına doğru bazı şairler daha sade ve duru bir Türkçeyi tercih etmeye başlamıştır (Berkes, 2021). Bu dilsel sadeleşme eğilimi, Tanzimat döneminde bir ulus inşası projesi ile birleşmiştir. Bu anlamda Celalettin

Paşa'nın 1860 yılında yazdığı eser, Türk ulusçuluğunun ilk işaretlerinden biri olarak kabul edilir. Bu süreçte, Ahmet Vefik Paşa gibi isimler, Türkçenin Osmanlı toplumu içinde daha yaygın ve etkin bir dil olarak kullanılması gerektiğini vurgulamışlardır. Vefik Paşa'nın, Osmanlı parlamentosunda Suriyeli milletvekillerine “akınız varsa Türkçe öğrenirsiniz” sözleri, Türkçeyi birleştirici bir ulusal dil olarak konumlandırma çabasının önemli bir göstergesidir (Ortaylı, 1987: 58).

Ahmet Vefik Paşa'nın Türk diline olan ilgisi ve halk edebiyatına olan hayranlığı, dilin sosyo-kültürel kimlik oluşturma sürecindeki önemini vurgulamaktadır. Paşa, Fransız yazar Molière'in eserlerini Osmanlı toplumuna uyarlayarak Batı tiyatrosunu Türkçeye kazandırmıştır. Ayrıca, Şemsettin Sami gibi önemli isimler hem Türk hem de Arnavut kültürüne katkıda bulunmuş ve *Kamus-ı Türki* gibi Türkçeye önemli eserler kazandırmışlardır.

Osmanlı Reform Hareketleri: Sened-i İttifak ve Merkezîyetçi Modernleşme Süreci  
Alemdar Mustafa Paşa 1808'de Tuna boyundaki diğer ayan ordularıyla birleşerek 15 bin kişilik ordusuyla saraya yürüyerek III. Selim'i tekrar tahta geçirmek amacıyla yola çıktı. Ancak III. Selim'in cesediyle karşılaşınca hanedanın son erkek üyesi II. Mahmud'a biat etti. II. Mahmud, Batılı tarzı eğitim görmemiş olmasına rağmen kuzeni III. Selim'den çok şey öğrenmişti. Kuzeni gibi yumuşak ve şefkatli olmanın zararlarını gördüğü için sert mizaçlı ve kararlı olmayı seçerek III. Selim'in reformlarını devam ettirdi. III. Selim'in Nizam-ı Cedid ordusu yerine Sekban-ı Cedid ordusunu kurdu. Daha doğrusu adını değiştirdi. Ayanlar ile iyi geçinmek için Alemdar Mustafa Paşa'nın önerisiyle Sened-i İttifak imzalandı (Yazıcı, 2019). Bazı tarihçiler bu anlaşmayı Magna Carta olarak nitelendirse de aslında hiç ilgisi yoktur. Çünkü bir anayasal düzen getirmemektedir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin varlığını ve bağımsızlığını tehdit eden bir belge olması nedeniyle de II. Mahmud'un belgenin aslını yok ettiği hatta yaktırdığı söylenir (Ortaylı, 1987: 29 vd).

Sened-i İttifak, Osmanlı Devleti'nde padişahın otoritesinin tartışmaya açıldığı ilk önemli belgelerden biridir. 1808 yılında Alemdar Mustafa Paşa'nın öncülüğünde İstanbul'da ayanlarla merkezi otorite arasında yapılan bu sözleşme, padişahın gücünü sınırlayan ilk belge olarak kabul edilir. Sened-i İttifak, padişahın yetkilerini tamamen ortadan kaldırmasa da taşradaki ayanların yerel otoritelerini tanıyarak merkezi hükümetle bir güç paylaşımını sağlamıştır. Bu belge ile ayanlar, Osmanlı Devleti'nin düzenini ve padişahın otoritesini koruma sorumluluğunu üstlenirken, karşılığında bölgesel güçlerini koruyacaklarına dair güvence elde etmişlerdir (Akyıldız, 2012).

Öte yandan yeniçeriler ve ayanlar Alemdar Paşa'nın idaresi ve tedbirlerine karşı hoşnut değildir. Bu sebeple bir süre sonra yeniçeriler ayaklanır ve onu öldürürler. Başından beri Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasını düşünen II. Mahmud acele etmeyerek, gerekli şartların oluşmasını beklemiştir (Yazıcı, 2019). Rusya ile süren uzun savaşlar, toprak kayıpları, disiplinsizlikler ve 1821 Mora Yarımadası'nda çıkan Yunan Ayaklanması fitili ateşlemesini sağlamıştır ve 1826 yılında Yeniçeri Ocağı kaldırılmıştır. Bu olaya “Vakay-ı Hayriye” denilmiştir. (İkinci Vakay-ı Hayriye yani

hayırlı olay ise Tanzimat Fermanı'nın ilanı olacaktır.) Yeniçerilerin tasfiyesi sırasında Sancak-ı Şerif açılmış, tüm halk davet edilerek cihat çağrısı yapılmıştır (Ortaylı, 1987: 80) O yıllarda İstanbul'da olan Adolf Slayd yaşananları şöyle anlatır:

“İnsanlar yolun ortasında yeniçerileri durduruyor, sadece onları değil yeniçerilerin dostları, dostlarının dostları takip ettiriliyor ve yok ediliyor, Belgrad Ormanlarında kuşatılan yeniçeriler ateşe verilerek ormanda yakılıyor.”

Bu arada Bektaşilik ile yeniçerilik iç içeydi. Bektaşilerin Orta çağ'dan kalma sloganları, ritüelleri Yeniçeri Ocağı'nda uygulanırdı. Hatta yeniçerilerin işlettiği Yeniçeri Kahvesi denen kahvehanelerin bir köşesinde Bektaşi dedesi otururdu. (Bu nedenle Yeniçeri Ayaklanmalarına Bektaşi Ayaklanmaları da diyenler vardır) Bu sebeple Bektaşilerin mallarına el koyulmuş ve dergâhları kapatılmıştır. Bektaşilerin tasfiyesiyle oluşan boşluk Nakşibendilerle doldurulmuş Girit, Bosna ve Rumeli'de güçlü bulunan Bektaşi dergâhları kapatılmıştır (Ortaylı, 1987: 109).

Alemdar Mustafa Paşa'nın Rusçuk ayanı olarak reformcu padişah III. Selim'i yeniden tahta çıkarmaya yönelik girişimi, Osmanlı'da siyasal bir dönüm noktasıdır. Bu süreç, II. Mahmud'un tahta geçişi ve sonrasında yürüttüğü reformcu politikalarla birleşerek Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme çabalarının önemli bir safhasını oluşturmuştur. İlber Ortaylı'nın “otokratik gelişme” kavramı çerçevesinde incelediği bu dönem, Batı'nın sanayi devrimiyle yakaladığı ilerlemeye karşı Osmanlı'nın bilinçli ve dış baskılarla şekillenen modernleşme sürecine işaret eder. Özellikle Batı toplumlarıyla karşılaştırıldığında, Osmanlı'nın reform sürecinin Rusya gibi otokratik devletlerle benzerlik gösterdiği, ancak kendine özgü dinamiklerle şekillendiği görülür.

II. Mahmud'un yenileşme hareketi askeri alanda başlamıştır. Askeri eğitim için doğa bilimleri, tıp, matematik, mühendislik okulları, harbiye okulu ve memur yetiştirmek için ilkokul düzeyinde mektebi maarif okulları açılmıştır. Kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye'nin tam gerçek modern bir ordu olduğu söylenemez (Ortaylı, 1987: 36). Bu nedenle askeriye'nin ihtiyaçlarını ve eksikliklerini karşılamak için sanayinin kurulması gerekecektir (Karpas, 2006). II. Mahmud döneminde merkezi otoriteyi güçlendirici yenilikler yapılmıştır ve bu dönemde askeri zaferlerin değil idari yenileşmenin dönemi olmuştur. II. Mahmud, III. Selim gibi liberal düşünceyi benimsemiş fakat uygulamamıştır. Batılılaşma hareketini III. Selim başlatmış, II. Mahmud kararlı bir şekilde yürütmüştür (Yazıcı, 2019).

II. Mahmud döneminde başlayan reform hareketleri, Osmanlı Devleti'nin geleneksel yapısından modern merkezîyetçi bir devlet modeline geçiş sürecini hızlandırmıştır. Bu süreçte, Hatt-ı Hümayun'un okunması, Babıâli'nin gerçek anlamda yönetimin merkezi haline gelmesini sağlamış ve devletin idari yapısında köklü değişimlerin önünü açmıştır. Osmanlı yönetim felsefesindeki bu dönüşüm, imparatorluğun feodal ve yerel güçlere dayanan yapısından, Batı'daki merkezîyetçi devlet modeline evrilme çabasını yansıtır. Devletin merkezi otoritesini güçlendiren bu reformlar hem yönetim hem de hukuk ve eğitim alanlarında laikleşmeye yönelik adımlarla desteklenmiştir. İlber Ortaylı'nın belirttiği gibi, Osmanlı bu dönemde

geleneksel devlet anlayışından koparak, Batı'daki sanayileşme ve modernleşme süreçlerine yetişmeye çalışmıştır (Ortaylı, 1987).

Osmanlı reformlarının ekonomik sonuçları, başlangıçta modernleşme adına olumlu adımlar olarak görülsede, uzun vadede devletin mali yapısını zayıflatmıştır. Tanzimat ve Islahat Fermanları gibi reformlar, devletin mali kaynaklarını dış borçlanmaya bağımlı hale getirmiş, bunun sonucunda ekonomik istikrar bozulmuştur (Yazıcı, 2019). Ekonomik zorluklar, toplumsal sınıflar arasında derin uçurumlar yaratmış, sanayi devrimini gerçekleştiremeyen Osmanlı toplumu, ekonomik açıdan Batı karşısında geri kalmıştır. Ayrıca, laik eğitim reformları ve yeni hukuk düzenlemeleri, toplumun geleneksel yapısıyla modernleşme arasında bir gerilim yaratmıştır. Ortaylı, bu değişimin Osmanlı'nın merkezi otoritesini güçlendirse de toplumsal düzeyde köklü bir uyum sağlayamadığını vurgular.

*“19. yy.'ın otokratik yönetimi sanayi, tarım, ticaret ve eğitimde güdümlü bir gelişme politikası izlemiştir ve tebaya 17.-18. yy. monarşileri gibi bir sürü olarak değil, zabturate altına alınması gerekli, ama kanun ve düzenin güvencesi altında yaşamaya ve daha insanca muameleye hak kazanmış bir halk olarak bakar. Sultan II. Mahmut'un şu sözleri anlamlıdır: 'Saltanatın millet için dehşet ve korku kaynağı değil, destek olmasını isterim'” (Ortaylı, 1987: 33).*

Ayanlar, Osmanlı merkezi idaresinin zayıflaması sonucunda, devletin yetkilileri oldukları halde, mahalli halkın idaresine ve taleplerine göre uzak vilayetleri idare eden kimselerdir. Zamanla küçük ordu birlikleri oluşturmuşlardır. Kotelhalizadeler, Pazvandoğlu, Tirsinikizadeler, Arnavutluk'ta ve Yanya'da Tepedelenli Halil Paşa ve Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa bunlar arasında en kuvvetli olanlarıdır.

### **Osmanlı Modernleşmesinin Önündeki Engeller: İç Direnişler ve Dış Baskılar**

Osmanlı Devleti, Avrupalı devletlere kıyasla daha muhafazakâr bir kültür ve düşünce yapısına sahip olduğu için, modernleşme süreçlerinde bazı gecikmeler yaşamıştır. Bu gecikmelerin en belirgin örneklerinden biri, Yeniçeri İsyanlarıdır. Yeniçeri Ocağı gibi köklü, siyasi güce sahip bir kurumun kaldırılması girişimlerine karşı ciddi bir direnç gösterilmiştir. İsyanlar, toplumun zaten gergin olduğu bir dönemde daha fazla huzursuzluk yaratmış, ancak bu tür dirençler Osmanlı'nın yapısal dönüşüm sürecinde beklenen gelişmeler olarak görülmelidir. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, asırlardır süregelen bir düzenin sona ermesi anlamına geldiği için, birçok kesim bu değişime karşı çıkmış, dönemin istikrarsız ortamını daha da karmaşık hale getirmiştir. Hanedanın kutsal olarak algılanması, padişahın yerini sorgulayan seslerin çıkmasına zemin hazırlamış ve “Konya'daki bir şeyh ya da Esmâ Sultan padişah olabilir” gibi tepkiler yükselmiştir (Ortaylı, 1987: 30).

Osmanlı toplumunda, kurucu bir unsur olan Türk milletinin devlet idaresinde yeterince temsil bulamaması hem Osmanlı'nın sosyolojik yapısında hem de toplumsal algıda önemli sorunlara yol açmıştır. Karagöz oyunlarındaki Türk karakterlerinin en çirkin tipler olarak sunulması, Türklerin Osmanlı sosyal ve siyasi hayatında geri planda kaldığını göstermektedir. Osmanlı'nın çok uluslu yapısı,

milliyetçilik hareketlerinin yükselmesiyle birlikte daha da kırılgan hale gelmiş, bu ulusların bir arada tutulması giderek zorlaşmıştır. Osmanlı uluslarının bir arada hareket edememesi, merkezi otoritenin zayıflamasına ve devletin dağılma sürecine girmesine neden olmuştur (Ortaylı, 1987: 51).

Osmanlı'nın modernleşme sürecindeki gecikmelerin bir diğer önemli nedeni, Şark Meselesi ve bu çerçevede Rusya'nın Balkanlar üzerindeki etkisidir. Rusya, Osmanlı'nın zayıflığından faydalanarak hem Balkanlar'da hem de Doğu Avrupa'da siyasi gücünü artırmış, bu da Osmanlı Devleti üzerinde büyük bir baskı yaratmıştır (McMeekin, 2019). Rusya'nın askeri ve siyasi gücünün artması, Osmanlı'nın Batı'daki modernleşme hamlelerini engellemiş ve reform süreçlerini yavaşlatmıştır. Şark Meselesi'nin ortaya çıkışı, imparatorluğun hem iç hem de dış dengelerini bozmuş, Balkanlar'daki ulusalcılık hareketlerinin daha da güçlenmesine yol açmıştır. Bu gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin hem modernleşme çabalarını baltalamış hem de çok uluslu yapısının çözülme sürecini hızlandırmıştır.

19. yüzyıldan itibaren Balkanlar ve Doğu Akdeniz'deki ulusal hareketler Türk milliyetçiliğini etkileyen faktörler arasında yer alır. Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması ve milliyetçilik hareketlerinin hız kazanmasıyla birlikte Türk kimliğinin oluşumu gündeme gelmiştir (McMeekin, 2019). 1908 Jön Türk Devrimi ve ardından yaşanan toprak kayıpları, Türk milliyetçiliğinin güçlenmesine zemin hazırlamıştır (Karpas, 2006). Devletin bürokratik sınıfları, bu milliyetçiliğin şekillenmesinde başı çekmiş, Ziya Gökalp gibi aydınlar milliyetçiliğin fikir babalığını yapmıştır (Georgeon, 2006). Türk milliyetçiliği, etnik bir temelden ziyade devletin stratejik ve teritoryal çıkarlarına dayalı olarak şekillenmiş ve özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin politikalarında etkili olmuştur. Bu süreçte milliyetçilik, sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü koruma amacına hizmet eden bir araç olarak görülmüş, din ve diğer kültürel unsurlar ise bu milliyetçi yapının birer parçası haline gelmiştir (Georgeon, 2006).

Sonuç olarak, Osmanlı'nın modernleşme sürecinde yaşadığı gecikmeler, sadece iç politik direnişlerden değil, aynı zamanda uluslararası dinamiklerden de kaynaklanmıştır. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına karşı çıkan muhafazakâr kesimlerin direnci, Osmanlı toplumunda reformlara yönelik genel bir isteksizliği yansıtırken, Rusya'nın Balkanlar üzerindeki siyasi etkisi ve Şark Meselesi'nin ortaya çıkışı da bu süreci daha da karmaşık hale getirmiştir. İlber Ortaylı'nın analizine göre, Osmanlı Devleti'nin muhafazakâr yapısı, ulusalcılık hareketlerinin yükselişi ve dış baskılar, modernleşmenin önündeki en büyük engellerden biri olmuştur (Ortaylı, 1987).

Öte yandan Avusturya, Rusya, Prusya ve İngiltere, milliyetçi ayaklanmalara karşı monarşilerini ayakta tutmak için mücadele ediyorlardı. Bu amaçla adı geçen devletler Viyana Kongresi'nde bir araya geldiler. Osmanlı da kongrenin davetlileri arasındaydı ama bir kazanç sağlayamayacağını da bilincindeydi. Kongreye katılmak yerine toprak kayıplarını da önlemek için bu ülkeler arasındaki çelişkilerden faydalanma stratejisi izledi. Savaşın yerine diplomasiyi öne aldı. Viyana Kongresi sayesinde



Avrupa’da bir müddet çatışmalar durmuş, sakinlik hâkim olmuştu. Ancak yine de ok yaydan çıkmış, milliyetçilik damarı kaşınarak tüm dünyada yeni bir dönemin başlangıcı için adımlar atılmaya başlanmıştı. Özellikle Balkan coğrafyasında ayaklanmalar birbirini takip edecekti. Orada yanan ateş ise diğer coğrafyalara da sıçrayacaktı (Ortaylı, 1987: 39).

### **Kavalalı Mehmet Ali Paşa ve Mısır Olayı**

Hz. Muhammed’in zamanındaki hayat tarzına dönülmesini savunan Arabistan Vehhâbîleri Osmanlı için bir başka sorundu. III. Selim Vehhâbîlerin ayaklanmasını bastırmadan ölünce yerine geçen II. Mahmud ayaklanmayı bastırmak için Kavalalı Mehmet Ali Paşa’dan yardım istemişti. Bu da ayaklanmaların bastırılmasında rol oynayan Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın prestijini arttırmıştı (Yazıcı, 2019). Mora Yarımadası’nda ortaya çıkan Yunan ayaklanması ve sonrasındaki gelişmeler ise Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın önünün alınmasını imkânsız hale getirmişti. O dönemde Mısır, ordu dahil birtakım reformları Osmanlı’dan önce gerçekleştirmişti. Kavalalı, Osmanlı açısından vücuduna yayılıp onu öldürme riski taşıyan kangren olmuştu (Ortaylı, 1987: 41). İsyanı, devleti temellerinden sarsmış, ordusuyla Kütahya’ya kadar gelmiştir. Osmanlı, dönemin büyük devletlerinden yardım istemiş, bu sayede Kütahya Antlaşması imzalanmıştır. Osmanlı, Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın isteklerini kabul etmek zorunda kalmıştır.

### **Babıali Asrı**

1839 yılında Tanzimat Fermanı’nı ilan ettiren bürokrat gruba “Babıali Diktatörleri” denirdi. Bu bürokrat grubu otoriter yönetim anlayışına sahip, bürokrasi içinde yetişmiş, dönemin en becerikli, en yaratıcı kadrolarıydı. Tanzimat dönemiyle sadrazamla birlikte sadrazam etrafındaki bürokrat kadro da yönetime egemendi. Bunlara da “Tanzimat adamı” adı verilmişti (Deringil, 2017). Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa devlet sistemini tanıma zorunluluğu Karlofça Antlaşmasıyla olmuş, devletler arasındaki hukuk sistemini tanımak ve öğrenmek zorunda kalmıştır. Pasarofça ve Belgrad Anlaşmalarıyla da sadece hukuk değil ticari ve deniz hukuku alanında da bu sistemi öğrenecek diplomasi ve maliyede uzman kadroların oluşması gerekliliği görülmüştü. Batı dillerine ilgi de Tanzimat’la başlamış, Batı dili öğrenen bürokrat kesim oluşmuştu. Tanzimat adamı devlet idaresinde Modern Merkeziyetçilik anlayışını sahip olarak kendilerini yetiştirerek ve geliştirerek toplumu ileri götürme bilincine sahipti (Yazıcı, 2019).

Ortodoks Kilisesi’nin otoritesi Hristiyan ve Ortodokslar arasında paylaşılıyordu. Laik hukuk ve eğitimin gelişmesi, ulemanın toplumdaki etkisini azaltıyordu. Modern okulların kurulması ve gazetenin çıkarılması yeni düşüncelerin oluşmasına da beraberinde getiriyordu. Tanzimat döneminde kölelik kaldırılmış, Müslüman ve gayrimüslim arasında eşitlik sağlanmış, yönetilenlerin can, mal ve güvenliği ile haysiyetinin korunmasını garanti altına alınmıştı (Yazıcı, 2019). 1857’de

Abdülmecid, Afrikalı köle ticaretini yasaklayan ferman yayınlamıştır. Bu, Mekke ve Hicaz'da tepki ile karşılanmıştır.

Bu arada altını çizmek gerekir ki Müslüman ve Müslüman olmayan tebaa arasında eşitliğin getirilmesi, imparatorluğun geleceği açısından çok önemlidir. Rum Ortodokslar ile Mekke, Hicaz ve Yemen'deki ulema buna tepki göstermiş olsa da Tanzimatçılar cesur ve kararlı adım atarak Türkiye tarihinde laik düzeni başlatmışlardır.

Can, mal ve haysiyetin korunması açısından başlatılan uygulamalar da anayasal monarşinin öncüsüdür. Osmanlı reformlarında liberal düşüncenin yanı sıra tutuculuk, Avrupa politikasına yakınlık kadar tepki de iç içe ilerliyordu. Tanzimat Fermanı Babialı bürokratlarının düşüncelerini yansıtsa da esasında liberal iktisadi anlayış ve ona yönelik yeni bir yönetim modelini gerçekleştirme isteğine dayanmaktadır. Büyüyen Avrupa dünyasının gücüne karşı imparatorluğu ayakta tutmak için Fermanda geçen haklar ve yeniliklere Avrupa'nın etkisi de söz konusudur. Yine de Tanzimat bürokratları hep ihtiyatlı davranmıştır. Öte yandan Osmanlı, tarıma dayalı ekonomik yapısı nedeniyle Avrupa için açık bir pazar haline gelmiş ve ülke kısa zamanda Avrupa mallarıyla dolmaya başlamıştır. Böylelikle Osmanlı dışa bağımlı hale gelmiştir.

### **Osmanlı'da Dini ve Etnik Ayrışmanın Dinamikleri: Fener Rum Patrikhanesi ve Balkan Milliyetçiliği**

Osmanlı modernleşmesini hızlandıran etkenlerin başında Ulusalcılık akımları ve hareketleri gelir. Bu ulusalcı akımlar Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkımını hızlandırmıştır.

18. ve 19. yüzyılda İmparatorluğun eski dünyası yoktur. Eski dünyada insanlar dillerine ve dinlerine göre ait olduğu cemaat ve etnik grup içinde yaşırdı. Ermeni ve Rum Ortodoksları, Süryani ve Ermeni Katolikleri de ait olduğu topluluğun yönetici kadrosu ya da dini lideri tarafından görevlendirilir, yükselmeleri ve hangi mesleği yapacaklarını tayin ederdi. Genelde devlet memuru olurlardı. Dış işlerini yürüten Fenerli Rumlar gibi. Bu gurupların çoğunun bağımsız kiliseleri, okulları, dilleri ve dinleri olduğu gibi bunları imparatorluk çatısı altında baskı olmadan rahat yerine getirirlerdi. Avrupa ile ticari ilişkilerde bulunmaları ve Rönesans İtalyası'ndan etkilenmeleri sonucu Batıya karşı ilgili ve yakındılar. Balkan Ulusları, II. Viyana Kuşatmasından sonra Osmanlı'nın dağılma sürecine girdiğini ve yenilebilir olduğunu gördüler. 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu değişmeye başladı. Balkanların milliyetçilik hareketlerinde Fransız İhtilali tek neden olmadığı gibi, güçlenen Avusturya ve Rusya'nın Balkanlarda etkilerini arttırmaları da rol oynamıştır.

İstanbul'un fethi ile birlikte Fatih Sultan Mehmet'in Rum Ortodoks Kilisesini Patrikliğe çevirerek diğer Ortodoksları da bu çatı altında toplaması Ortodoks Kilisesini tek elden yönetmek istemesinden kaynaklanmıştır. Fener Rum Ortodoks Kilisesinin rahibi Gennady Patrik olunca Roma Katolik Kilisesi tarafından hoş karşılanmadı. Osmanlı İmparatorluğu Gennady'e özel davranarak özel yetkiler verdi.

Bizans'ta bile gösterilmeyen saygı gösterilmiş, protokolde saygı ile karşılanmıştı. Çoğunlukla Fener Rum kilisesi milliyetçilik akımlarını desteklememiştir. Çünkü Osmanlı çatısı altında çok rahat yaşıyorlardı. Fener Rum Kilisesi patriklik olunca Bulgar ve Sırp kiliselerini kaldırmıştı. İstanbul Patrikliği Balkan Ortodoksları üzerinde dini, mali, adli yetkilere sahipti. Rum Ortodoks kilisesinin yükselişiyle idari kadrolarda sayıca fazlalaşmaya başladılar. Çok kısa zamanda İtalya'da Cenova, Roma, Venedik gibi büyük yerlerde Rum Ortodoks kilise ve okulları açılmaya başlandı, Girit ve Kıbrıs'a İtalyan Ortodoksların taşınmasıyla birlikte, Paris, Londra, Amsterdam, Viyana gibi büyük kentlerde Helen kolonilerinin kilise ve okullarının açılması sonucu Rönesans dünyasıyla yakın ilişkiler kurdular.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Yunanlık başlangıçtan beri Yunan milliyetçilik şuurunu taşıyan bir unsurdur. Osmanlıda Yunan milliyetçiliği ilk yaşayan ve modernleşen milliyetçiliktir. Slavlar üzerinde de Rusya'dan önce İtalyan Rönesansı'nın etkisi olmuştur. Machivelli'nin "Prens" adlı eserinde "İrredandist" düşünce tarzı Güney Slav topluluklarınca benimsenmiştir. Dubrovnik gibi Hırvat şehirlerinde bu düşünce tarzı etki yaratmıştır. Katolik Hırvat Slavlar İtalyan Rönesans fikir, düşünce, felsefe ve siyasetine çok yakındılar. İrredantist<sup>4</sup> düşünce giderek Rusya'ya kadar geldi. Osmanlı İmparatorluğu bir imparatorluk olması nedeniyle tebaanın dini işleyişini rahat yapmasını, kendi okullarında kendi dilleriyle eğitim vermelerini sağlamıştır. Osmanlı devlet bürokrasisinde ve kitabet hizmetinde tek Rumların çalışıyor olmasından dolayı Yunanlılar ayrıcalıklı bir sınıf konumunda olup bu konumlarını Yunan ayaklanmasına kadar devam ettirdiler. Rumlardan sonra devlet yönetiminde Türkler görev almaya başladı. İmparatorluk içindeki milletlerin dilleri, etnik özellikleri farklılık gösterdiği için Bulgar milliyetçiliği de uyanmaya başladı. Slav ulusları aynı cemaat içinde ve aynı ruhani liderlere sahip olsa da etnik yapıları nedeniyle aralarında çatışmaya girdiler. Sırlar Ortodokslar içinde ilk ayaklanan slav ulusuydu. Sırp kilisesi ayaklanma sonucunda özerklik kazandı ve Fener Rum Patrikhanesini tanımadı. Sırp kilisesi ve okullarında Yunanca dilinin kullanılmasını reddetti. Halk dilini kullanmayı seçti. Halk Sırpçasını hayata geçirdiler. Fener Rum Ortodoks Patrikhanelerini tehdit eden diğer bir unsur ise Moskova'daki Ortodoks Patrikhanesidir. Osmanlı idaresi Sırp ve Yunan ayaklanmalarıyla karşılaşması Milliyetçilik olgusunun geç anlamış olmasından kaynaklanmaktadır. Tanzimat dönemi bürokratları ulusalcılıktan hoşlanmayan bir tutum sergileseler de Osmanlı uluslarını yeniçağda yeterince anlayamamışlardır.

II. Mahmud döneminde 18. yüzyıldan beri kaynayan milliyetçilik gelişmeleri patlama noktasına gelmiştir. Avrupa'daki merkezlerde yaşayan ve yetişen Yunanlılar bu patlamanın başını çekmiştir. Yunan ayaklanmasında Patrikhanenin kışkırtıcı bir tutumu olmamıştır. Çünkü Patrikhane Osmanlı İmparatorluğu içinde Bizans'taki gibi kuvvetli hatta daha fazla yetkiye sahipti. İmparatorluğun içindeki bu etnik yapının

<sup>4</sup> İrredantizm ya da kurtarımcılık, İtalyanca kökenli bir sözcük olup dil, din, soy ve kültür birlikteliği olduğu hâlde herhangi bir devletin sınırları dışında yer alan halk ile söz konusu devletin birleşmesi fikridir.

parçalanması kiliselerinde işine gelmezdi. Çünkü Milliyetçi ayaklanmalarla Balkanlar tek tek elden çıkmaya başlayınca Ortodoks kilisesi de parçalanacak ve bölünecekti. Yunan ayaklanmasını Ruhban sınıfı ile köylüler başlatmıştır. Çok kısa zamanda Hidra adasının armatörleri bu ayaklanmayı gelirleriyle ve paralarıyla desteklediler. Ama asıl destek batıdan geldi. Batılılar milliyetçilik ayaklanmalarına karşı Viyana Kongresinden sonra muhafazakâr Avrupa kurdular. Avusturya, Prusya ve Rusya arasında ittifak yaparak ve her türlü milliyetçi ayaklanmayı birlikte püskürteceklerdi ama bu her yerde olmadı. Rusya, Yunan ayaklanması çıkınca birden Ortodoksları seven devlet haline geldi ve diğer devletlerde onu destekledi. Sonuçta Yunanlılar bağımsızlığını kazanan ilk Osmanlı Ulusu oldu (1812). Tek mantıklı davranan Avusturya Başbakanı Metternich'ti. Metternich Bugün Yunanlılar yarın Bulgar, Macar, Polonya derken hepimiz bölünürüz dedi ve ittifak yapmanın önemli olduğunu vurguladı.

### **Merkeziyetçi Yönetim Anlayışı, Laik Hukuk ve Eğitim Sistemi**

Osmanlı Devleti'nde 1836-1856 yılları arasında gerçekleşen merkez ve taşra teşkilatlarının yeniden yapılanma sürecinde, önemli idari reformlar yapılmıştır. Bu süreç, II. Mahmud'un saltanatı ile başlayan reform hareketleri ile Tanzimat Dönemi'nde devam etmiştir. Merkez teşkilatında, Babıali'nin geleneksel yapısı büyük ölçüde değiştirilerek nezaretler ve meclisler gibi ihtisasa dayalı birimler kurulmuştur. Sadrazamın yetkileri kısıtlanmış, merkezde uzmanlaşma esas alınarak yeni bürokratik yapılar oluşturulmuştur. Taşra teşkilatında ise iltizam usulü kaldırılarak muhassıllık sistemi getirilmiş, taşra yönetiminin de modernleştirilmesi hedeflenmiştir. Ancak, bu sistemin beklenen başarıyı elde edememesi nedeniyle kısa süre sonra yeniden iltizam sistemine dönmüştür. Taşra teşkilatında yapılan düzenlemeler 1840'lı yıllarda eyalet meclislerinin kurulmasıyla devam etmiş, taşrada halkın temsilcilerinin de katıldığı idari meclisler oluşturulmuştur. Ancak, ulaşım ve haberleşme yetersizlikleri, eğitimli idarecilerin eksikliği ve yabancı konsolosların müdahaleleri gibi sorunlar taşrada istenen düzenin sağlanmasını zorlaştırmıştır (Akyıldız, 2012).

Tanzimat, Osmanlı Devleti'nin sadece siyasi ve idari değil, aynı zamanda toplumsal yapısını da dönüştüren bir dönemdir. İlber Ortaylı'nın ifade ettiği gibi, *"Modern çağın toplumları artık tarihi yaşamıyor, yapıyordu."* Tanzimat aydınları hem muhafazakâr yöneticiler hem de muhalif yazarlar olarak, Osmanlı'nın çağdaş dünyada var olabilmesi için değişime ve olaylara yön vermeye ihtiyaç duyulduğunu anlamışlardı (Ortaylı, 1987: 208). Ortaylı, Tanzimat aydınlarını, yaygın eleştirilerin aksine, oldukça yetkin ve modernleştirici bir role sahip kişiler olarak değerlendirir. Ona göre, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Tanzimat aydınları gibi bir kadro olsaydı, Türkiye'nin bugün çok daha ileride olabileceğini savunur.

Osmanlı İmparatorluğu, merkeziyetçi ve mutlakiyetçi yapısı sebebiyle Fransa'nın yönetim modelini örnek almıştı. Tanzimat reformlarını yürüten bürokratlar, genellikle dış işleri deneyimine sahip, dış dünyadaki gelişmeleri yakından takip eden isimlerdi. Bu aydınlar, Osmanlı'nın Avrupa siyaseti karşısında ayakta kalabilmesi için

gereklî reformları gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Tanzimat dönemi aydınları, siyasi katılım ve yerel demokrasiyi reddetmekle birlikte, hukuki ve adli bir idarenin tesis edilmesi gerektiğine inanıyorlardı. Mahalli idarelerin ortaya çıkması, Osmanlı'nın modernleşme çabalarının bir sonucu olarak kaçınılmaz hale gelmiştir.

Tanzimat Dönemi'nde reformları yürütenler arasında Mustafa Reşid Paşa, Ahmet Cevdet Paşa, Ali Paşa ve Fuad Paşa gibi isimler, 19. yüzyıl Osmanlı bürokrasisinin en önemli temsilcileridir. Ortaylı'ya göre, bu isimler, Avusturya başbakanı Metternich'in *"imparatorluğun dış politikadaki gücü, iç düzenin sağlamlığına bağlıdır"* sözünü esas alarak Osmanlı'nın iç ve dış siyasetine yön vermişlerdir. Muhafazakâr kimlikleriyle birlikte modernleşme yanlısı reformları hayata geçiren bu devlet adamları, Tanzimat reformlarının mimarları olarak Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecine önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Tanzimat döneminde yabancı dil bilen, dış dünyayı takip eden, yetenekli aydınlar kadar, modernleşme sürecine uyum sağlayamayan, yabancı dili sadece gösteriş amaçlı kullanan bir kesim de mevcuttu. Ahmet Mithat Efendi'nin "Felatun Bey ile Rakım Efendi" romanında da bu ikilik açıkça gözlemlenir. Rakım Efendi, yetenekli, öğrenmeye açık ve donanımlı bir karakter olarak tasvir edilirken, Felatun Bey, tembel ve Batı'yı taklit eden bir memur tipi olarak betimlenir. Bu da dönemin aydınları arasındaki nitelik farklarına işaret eder.

1860'larda muhalif bir hareket olarak ortaya çıkan Yeni Osmanlılar, Osmanlı toplumunda toplumsal farkındalık yaratan, tarih ve geleceğe özgürce bakan entelektüellerdi. Balkanlar'daki ulusalcılık hareketleri ve Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi durum, bu entelektüelleri mevcut rejime karşı bir tavır almaya yöneltmişti. Babıali bürokrasisinden yetişen birçok memur, anayasal bir düzenin tesis edilmesini talep etmeye başladı (Yazıcı, 2019). Bu talepler sonucunda 1876'da I. Meşrutiyet ve Kanuni Esasi Anayasası ilan edildi. Yeni Osmanlılar, 1908'deki II. Meşrutiyet, İttihat ve Terakki ve Türkçülük hareketlerinin temelini oluşturarak, Osmanlı Devleti'nin son döneminde siyasal fikir ve örgütlenmelerin şekillenmesinde kritik bir rol oynamışlardır (Ahmad, 2006).

### **En Uzun Yüzyıl ve Osmanlı Modernleşmesinin Dini Yapılar Üzerindeki Dönüşü**

İlber Ortaylı, "En Uzun Yüzyıl"ı sadece siyasi değil, aynı zamanda dini bir perspektiften de değerlendirir. Bu dönemde Osmanlı yönetimi, İslam'ı hem imparatorluğu bir arada tutma aracı olarak kullanmış hem de dini yapılarla devletin modernleşme çabaları arasında dengeleri kurmaya çalışmıştır.

İslam, Osmanlı toplumunda toplumsal düzenin temel taşıydı ve devletin resmî ideolojisi olarak merkezi bir rol oynuyordu. Ancak, Tanzimat Dönemi ile birlikte Batı'dan gelen etkiler ve reform talepleri, dinin devlet yapısındaki yeri üzerine ciddi tartışmaları gündeme getirdi. Tanzimat Fermanı (1839) ve Islahat Fermanı (1856) ile birlikte gayrimüslim tebaa için haklar genişletilirken, Müslüman nüfus arasında bir tür huzursuzluk baş gösterdi. Hatta denebilir ki Tanzimat ve Islahat fermanlarından

Birinci Meşrutiyet'e uzanan reform sürecinin temel amacı, eşitlik ilkesi doğrultusunda gayrimüslim unsurları Osmanlı devlet ve toplum yapısına entegre ederek ayrılıkçı eğilimleri azaltmaktır (İnalçık, 1994: 183-184). Ortaylı, bu durumu Osmanlı toplumunda derin bir çelişki olarak ele alır: Devlet bir yandan Batı'ya uyum sağlama çabası içerisindeyken, diğer yandan geleneksel dini değerleri korumak zorundaydı.

### **Dinin Devlet İdaresi Üzerindeki Etkisi**

19. yüzyılın başlarından itibaren, Osmanlı devlet adamları İslam'ın birleştirici gücünden yararlanarak imparatorluğun bütünlüğünü sağlamaya çalıştılar. Özellikle Sultan II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) İslamcılık politikası ön plana çıktı. II. Abdülhamid, hilafet makamını siyasi bir güç unsuru olarak kullanarak Müslüman dünyasını birleştirmeye çalıştı. Ancak bu politika, Balkanlar ve Arap topraklarında milliyetçilik akımlarının yükselmesiyle başarısızlığa uğramıştır. Milliyetçilik hareketleri, Osmanlı'nın İslam merkezli bir devlet yapısını zayıflatmış, bu da imparatorluğun çözülme sürecini hızlandırmıştır.

Ortaylı, Abdülhamid'in bu politikasını pragmatik bir adım olarak değerlendirir ve bu dönemin, İslam'ın devlet idaresi üzerindeki etkinliğinin zirveye çıktığı bir dönem olduğunu vurgular. Ancak modernleşme çabaları, beraberinde laikleşme eğilimlerini de getirdi. Ortaylı, Tanzimat reformlarının laikleşmeye yönelik ilk adımlar olduğunu belirtir. Tanzimat'la birlikte hukuk sisteminde yapılan reformlar, dini temelli hukukun yerini daha laik bir yapıya bırakmaya başlamıştı. Gayrimüslimlere yönelik reformlar, Müslüman nüfusun bazı kesimlerinde tepkiyle karşılanmış, devletin laikleşme süreci, toplumun geleneksel kesimleriyle modernleşmeyi savunan aydınlar arasında bir gerilim yaratmıştır.

### **Medrese ve Modern Eğitim Çatışması**

19. yüzyıl Osmanlı modernleşmesi, eğitim sistemini de büyük ölçüde etkiledi. Medreseler, Osmanlı eğitim sisteminin geleneksel omurgasını oluşturuyordu. Ancak modernleşme süreciyle birlikte Batı tipi okulların açılması, medrese sisteminin zayıflamasına neden oldu. Ortaylı, bu değişimi din ve devletin modernleşmesi açısından önemli bir dönüm noktası olarak görür. Medrese çevresi, Tanzimat reformlarıyla birlikte devlet yönetiminden dışlanmaya başlamış, bu da geleneksel dini yapılarla modernleşme çabaları arasında bir çatışmaya yol açmıştır.

Osmanlı modernleşmesinde eğitim reformlarının laikleşme ile paralel ilerlemesi, medreselerin eski gücünü kaybetmesine neden oldu. Modern eğitim kurumlarının kurulması ve yabancı dillerin öğretilmesi, yeni bir aydın sınıfının ortaya çıkmasına yol açtı. Ancak bu süreç, dini eğitim ve modern eğitim arasında bir gerilim yarattı. Medrese eğitimi alan din adamları, modernleşmeye direnç gösterirken, modern okullarda yetişen aydınlar Batı düşüncesine daha fazla eğilim gösterdi.

### **Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması**

Bektaşî tekkelerinin kapatılması, Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyıldaki modernleşme sürecinde dini yapılarla devlet arasındaki ilişkilerin yeniden şekillendiği önemli bir dönüm noktasıdır. Özellikle 1826'da II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağı'nı kaldırdığı **Vak'a-i Hayriye** hadisesi, Bektaşî tekkelerinin kapatılmasıyla doğrudan bağlantılıdır. Yeniçeri Ocağı, tarih boyunca Bektaşilik ile sıkı bir ilişki içinde olmuş, ocakta Bektaşî inanç ve ritüelleri güçlü bir şekilde varlık göstermiştir. Yeniçerilerin tasfiye edilmesiyle birlikte, Bektaşî tarikatı da devletin gözünde tehlikeli bir kurum olarak görülmeye başlanmış, bu nedenle tarikatın tekkeleri kapatılmış, mallarına el konulmuş ve birçok Bektaşî dergâhı dağıtılmıştır.

Bektaşî tekkelerinin kapatılması, Osmanlı devletinin merkezi otoritesini güçlendirme ve dini yapılar üzerindeki kontrolünü artırma çabalarının bir parçasıydı. II. Mahmud, bu süreçte Bektaşiliğin yerine Nakşibendi tarikatını destekleyerek dini alanda da reformlarını pekiştirmiştir. Nakşibendilik, devletin modernleşme politikalarına daha uyumlu ve merkezîyetçi yapıyı destekleyici bir tarikat olarak görülmüştür.

Bu kapatılma hareketi, Bektaşî tarikatını büyük ölçüde zayıflatmış olsa da, tarikat yeraltına çekilmiş ve gizli olarak faaliyetlerini sürdürmüştür. Bektaşî tekkelerinin kapatılması, Osmanlı'nın dini yapılar üzerindeki kontrolü artırma ve devletin otoritesini dini kurumlar üzerinde yeniden tesis etme çabalarının bir yansıması olarak değerlendirilir. Aynı zamanda, bu olay, devlet ile tarikatlar arasındaki ilişkinin ne denli karmaşık olduğunu ve dini kurumların da modernleşme sürecinde siyasi bir enstrüman olarak kullanıldığını gösterir.

## Sonuç

Osmanlı modernleşmesi, Batılılaşma kavramı ile özdeşleşse de ilk başlarda Osmanlı'nın kendisini Batı karşısında koruma güdüsüyle hareket ettiğini belirtmek gerekir. Batı'nın sanayi devrimi ve ekonomik güçlenmesi karşısında Osmanlı'nın tutumu, modernleşme çabalarının ekonomik yapıya uyumsuzluğu nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Reform hareketleri, imparatorluğu kısa vadede ayakta tutmuş, fakat uzun vadede çöküşünü engelleyememiştir. Osmanlı'nın idari merkezîyetçiliği güçlendirme çabaları, Batı ile rekabet edebilecek bir ekonomik yapıya sahip olmaması nedeniyle zayıflamıştır. Bu durum, Osmanlı modernleşmesinin temel sorunlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı modernleşmesi, merkezîyetçi yapının güçlendirilmesi, laikleşme yönünde atılan adımlar ve toplumsal eşitlik reformlarıyla önemli bir dönüşüm süreci yaşamıştır. Ancak bu modernleşme hareketi, iktisadi altyapının yetersizlikleri nedeniyle sınırlı kalmış ve Osmanlı Devleti'ni kaçınılmaz sona yaklaştırmıştır. Tanzimat reformları, imparatorluğu çöküşten kurtaramamış olsa da Cumhuriyet Dönemi'nin temel siyasal ve toplumsal yapılarını hazırlayan bir süreç olarak tarihteki yerini almıştır. Ortaylı'nın da belirttiği gibi, Osmanlı modernleşmesinin çıkmazı, ekonomik yapının çağın gereklerine uygun olmaması ve Batı'nın ekonomik gücü karşısında zayıf kalmasından kaynaklanmıştır.

19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun sadece siyasi ve idari açıdan değil, aynı zamanda dini yapılar ve toplum üzerinde de derin bir dönüşüm sürecine girdiği bir dönem olmuştur. Tanzimat ve Islahat reformları, devletin laikleşme yönünde adımlar atmasına zemin hazırlarken, dinin devlet yönetimindeki merkezi rolü giderek sorgulanmaya başlanmıştır. İlber Ortaylı'nın "En Uzun Yüzyıl" olarak nitelendirdiği bu süreçte, İslamcılık politikalarıyla imparatorluğun bir arada tutulmaya çalışıldığı, ancak modernleşme çabalarıyla birlikte laikleşme eğilimlerinin ortaya çıktığı görülür. Bektaşî tekkelerinin kapatılması gibi olaylar, dini yapılarla devlet arasındaki ilişkinin yeniden şekillendiğini ve Osmanlı'nın modernleşme sürecinde dini kurumların siyasi bir enstrüman olarak kullanıldığını göstermiştir. Din ve devletin bu karmaşık dengesi, imparatorluğun çözülme sürecinde derin bir etki yaratmıştır.

### Kaynakça

- Ahmad, Feroz. *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.
- Akçura, Yusuf. *Üç Tarz-ı Siyaset*. 2. bs. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015.
- Akyıldız, Ali. *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*. 4. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021.
- Deringil, Selim. *19. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İhtida ve İrtidad*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Georgeon, François. *Bir Kimlik Arayışı: Türk Milliyetçiliği*. çev. Ahmet Berktaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.
- Güngör, Özcan. "Sekülerleşme Nedir: Kavrama Giriş." *Sosyolojik Açıdan Din ve Sekülerleşme El Kitabı*, editör Özcan Güngör ve Yusuf Yarahioğlu, 1-35. 2023.
- Hanioğlu, M. Şükrü. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2006.
- Hanioğlu, M. Şükrü. *A Brief History of Late Ottoman Empire*. Princeton: Princeton University Press, 2008.
- Karpat, Kemal H. *Osmanlı Modernleşmesi, Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*. İstanbul: İmge Kitabevi, 2002.
- Karpat, Kemal H. *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*. İstanbul: İmge Kitabevi, 2006.
- Mardin, Şerif. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi (Makaleler 4)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.
- McMeekin, Sean. *Osmanlı'da Son Fasil: Savaş, Devrim ve Ortadoğu'nun Şekillenışı 1908-1923*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- Odabaşı, İsmail A. *Osmanlı Matbuat Kapitalizmi ve Milliyetçilik*. 1. bs. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2021.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Hil Yayınları, 1987.
- Ortaylı, İlber. *Bir Ömür Nasıl Yaşanır?*. İstanbul: Kronik Kitap, 2019.
- Ortaylı, İlber. *Zaman Kaybolmaz*. 2. bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.
- Sadoğlu, Hüseyin. *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*. 2. bs. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Yazıcı, Süleyman. "Osmanlı Modernleşmesi". *Modern Türkiye Tarihi*, ed. Ahmet Şimşek, 35-57. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2019.
- Zürcher, Erik Jan. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. 4. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.

### Web Kaynakları



Ortaylı, İlber. “Afet İnan Tarih Araştırmaları Ödülü.” İlber Ortaylı Resmi Web Sitesi. Erişim Mart 22, 2016. <https://www.ilberortayli.com.tr>.

Ortaylı, İlber. “Kimdir?” İlber Ortaylı Resmi Web Sitesi. Erişim Şubat 2, 2010. <https://www.ilberortayli.com.tr>.